

पूर्वीय दर्शनका क्षेत्रमा चार्वाक दर्शन

Charvaka Philosophy in the Realm of Eastern Thought

डम्बरबहादुर पुन¹Dambar Bahadur Pun¹DOI: <https://doi.org/10.3126/academia.v4i1.73363>¹ Corresponding Author: Dambar Bahadur Pun, Assistant Professor, Nepali, TU Monitoring Directorate, Email: dambarpun06@gmail.com

Article History: Received: Aug. 19, 2024

Revised: Nov. 5 2024

Received: Dec. 20, 2024

लेखसार

यस अनुसन्धानमूलक लेखको अध्ययन क्षेत्र पूर्वीय समाज हो भने यसको समस्या तत्कालीन समाजमा विद्यमान चार्वाक दर्शन हो । वैदिक दर्शनको चरम दमनका बावजुद पनि चार्वाक दर्शन तत्कालीन समाजमा सशक्त रूपमा क्रियाशील भई हालसम्म अस्तित्वमा रहेको विषयवस्तुलाई यस लेखमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस अध्ययनका लागि परम्परागत पद्धति निगमनात्मक विधि र आधुनिक वैज्ञानिक पद्धति विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ । यसमा बृहस्पति ऋषिको *सूत्रवन्दन* ग्रन्थमा अभिव्यक्त विचारहरूमा केन्द्रित भएर चार्वाक दर्शनका मूलभूत मान्यताहरूको व्याख्या गरिएको छ । चार्वाक दर्शनमा पाइने चर्चित अभिव्यक्तिहरू जबसम्म बाँचिन्छ, सुखसँग बाँच, ऋण गरेर भए पनि घिउ खाउ, यो शरीर जो छ, भस्म हुन्छ, पुनर्नागमन वा पुनर्जन्म कहिल्यै हुँदैन-जस्ता चार वाक्यको चर्चा यसमा गरिएको छ । भौतिकवादको पक्षधर यस दर्शनले ईश्वरीय सत्ता, परात्मा, अदृश्य शक्तिलाई स्वीकार गर्दैन । यस दर्शनमा आत्मा, स्वर्ग, नर्क, मोक्ष, ईश्वर र परलोकप्रति विश्वास नगरी मृत्युपछिको तथाकथित स्वर्गको लोभ, माया र मोहबाट टाढा रहेको विचार व्यक्त भएको पाइन्छ । यसले इन्द्रियजन्य ज्ञानसहितको भौतिकवादी दृष्टिकोणलाई अगाडि सारेर आध्यात्मवादीहरूको भ्रमको पर्दा उघारी दिएको छ । आफूले भोगिरहेको जीवन नै यथार्थ हो, यो लोकभन्दा पर अर्को लोक छैन, त्यसैले यस लोकका मानिसलाई खुसी राख्नु र आफू खुसी हुनु नै सर्वोत्तम सुख हो भन्ने यस दर्शनको सार हो । यस लेखमा चार्वाक दर्शनका मूलभूत मान्यता, इहलोक र परलोकसम्बन्धी धारणा, चार्वाक दर्शनका मूल चार वाक्य, भौतिकवादी दर्शनका रूपमा चार्वाक दर्शन, सृष्टिका आदि तत्त्वका रूपमा पदार्थ, चार्वाक दर्शनमाथिको अतिक्रमणजस्ता विषयवस्तुको विश्लेषण गरिएको छ । वर्तमान विज्ञानले स्वीकार गरेको सृष्टिको आदि तत्त्व पञ्च महाभूतमध्ये चार तत्त्व पृथ्वी, जल, तेज र वायुको सत्ताको चर्चा गर्नु, भौतिकवादका आधारमा मानवीय जीवनशैलीका बारेमा व्याख्या गर्नु, इहलोक र परलोकको विश्लेषण गर्नु, वर्तमान अवस्थामा चार्वाक दर्शनको स्थानका बारेमा अध्ययन गर्नु यस लेखको मूलभूत प्राप्ति हो । भौतिकवादलाई अति महत्त्वका साथ प्रस्तुत गरिएको यस लेखबाट चार्वाक दर्शनका अध्येताका साथै भौतिकवादी दर्शनमा चासो राख्ने सर्वसाधारणसमेत विशेष लाभान्वित हुने देखिन्छ ।

शब्द कुञ्जी: परलोक, नास्तिकवाद, चार्वाक, मोक्ष, पुनर्जन्म

Abstract

This research-based article explores Eastern society with a specific focus on the Charvaka philosophy that prevailed in the socio-cultural context of its time. Despite the overwhelming suppression by Vedic philosophy, the Charvaka philosophy managed to remain an active and influential force in the contemporary society and continues to persist to this day. This article adopts traditional deductive reasoning and modern analytical methodologies to examine the foundational principles of Charvaka philosophy as expressed in the aphoristic text attributed to Sage Brihaspati. The study delves into the core tenets of Charvaka philosophy, encapsulated in its celebrated expressions such as: *“Live happily as long as you live; even if you must incur debt, drink clarified butter. This body turns to ashes, and there is no reincarnation or rebirth.”* This materialistic philosophy rejects the existence of divine authority, the soul, and invisible forces. It denies belief in concepts such as the soul, heaven, hell, liberation, God, and the afterlife, emphasizing detachment from illusions and desires associated with the so-called heavenly rewards post-death. The Charvaka philosophy advocates for a materialistic worldview grounded in sensory knowledge and unmasks the illusions propagated by spiritualist doctrines. It asserts that life as experienced is the ultimate reality, with no other realm beyond this one. Therefore, the philosophy promotes the happiness of oneself and others in this life as the highest ideal. This article analyzes several key aspects of Charvaka philosophy, including its foundational principles, its perspectives on this world and the afterlife, the four cardinal statements, its characterization as a materialist philosophy, the conceptualization of matter as the fundamental element of creation, and the challenges it faced from dominant ideologies. Additionally, the study examines the relevance of Charvaka philosophy in the contemporary context. By highlighting the significance of materialism as a guiding principle, this article contributes to the understanding of Charvaka philosophy not only for scholars but also for individuals interested in materialist philosophical frameworks.

Keywords: afterlife, atheism, Charvaka, salvation, reincarnation

विषय परिचय

मानव सभ्यताको विकासक्रमसँगै पूर्वीय समाजमा प्रचलनमा रहेको लोकायत दर्शन वा चार्वाक दर्शनको वैचारिक पक्षको विश्लेषण गर्ने काम यस अध्ययनमा गरिएको छ । चार्वाक दर्शन पूर्वीय दर्शनमध्येको एक महत्त्वपूर्ण दर्शन हो । यस दर्शनलाई चार्वाकवाहेक वृहस्पति सूत्र, वर्हस्पत्य मत, नास्तिक दर्शन, असुर मत, लोकवाद र लोकायत दर्शन पनि भन्ने गरेको पाइन्छ (सिजापति, २०७७) । यसका साथै चार्वाक दर्शनलाई अनिश्वरवादी, भौतिकवादी, पदार्थवादी, यथार्थवादी, प्रकृतिवादी, वस्तुवादी, जडवादी र देहात्मवादी दर्शन पनि (अम्माई, २०७९) भन्ने गरेको देखिन्छ । चारु र वाक मिलेर बनेको चार्वाक शब्दको अर्थ सुन्दर वचन वा जसको वाणी सबैलाई मिठो लाग्छ भन्ने हुन्छ । चार्वाक शब्दले मिठो भाषण गर्ने वा प्रभावकारी तरिकाले बुझाउन सक्ने व्यक्ति भन्ने बुझिन्छ । पूर्वीय अवैदिक, अनिश्वरवादी एवम् भौतिकवादी बौद्ध, जैन दर्शनजस्तै चार्वाक दर्शन पनि एक हो । यसले पदार्थलाई सृष्टिको आदि तत्त्व मान्दछ भने चेतनालाई पदार्थसँग रहने विशिष्ट गुण मान्ने गरेको पाइन्छ । संसारलाई बुझ्न नसकिने र अपरम्पार ठान्ने वैदिक दर्शनका विपरीत संसारलाई बुझ्न सकिने, विश्लेषण गर्न सकिने र बदल्न सकिने धारणा यस दर्शनमा भेटिन्छ (कार्की, २०७९) । गणप्रथाको अन्त्यपछि दास युगमा मालिक वा राजाहरूले चार्वाक दर्शन मान्ने ऋषि, महर्षि र ब्रह्मर्षिलाई निशाना बनाई यस दर्शनमाथि आक्रमण गर्न थाले । चार्वाक दर्शनका विचारकहरूलाई खोजीखोजी हत्या गर्न थाले । यसपछिको चार्वाक दर्शनको अन्धकार युगमा त यस विचारलाई राक्षसहरूको विचार पनि भन्न थालेको पाइन्छ । यस समयमा चार्वाक दर्शनका ग्रन्थहरूलाई च्यात्न, जलाउन र नष्ट गर्न थालियो (अम्माई, २०७९) । यस दर्शनलाई नकारात्क अर्थमा चार्वाक भन्नाले मिठा कुरा गरेर अरूलाई प्रभावित पारी असत्य कुरालाई

स्थापित गर्ने र सत्य, तथ्य कुरामा कमी ल्याउने भनाइ भनेर यसका विरोधीहरूले व्याख्या गरेको भेटिन्छ। चार्वाक दर्शनका अनुसार सुख नै जीवनको अन्तिम लक्ष्य हो, त्यसैले यो दुनिया र यथार्थ नै सत्य हो, धर्म, आत्मा, स्वर्ग, नर्क, ईश्वरजस्ता कल्पनाहरू सबै झुठा हुन् भन्ने अवधारणालाई अगाडि सारेको पाइन्छ। यसले आनन्दको अनुभूतिलाई नै मानव अस्तित्वको सार मान्दछ। लोककल्याण र लोकहितलाई ध्यानमा राखी मानवीय अनुभूतिमा आधारित भएर जीवन जिउन सिक्नुपर्छ भन्ने धारणा यस दर्शनमा पाइन्छ। यस दर्शनले जो प्रत्यक्ष छ त्यो नै सत्य हो भन्ने मान्यता राखेको देखिन्छ। यो भौतिकवादी नास्तिक दर्शन हो, यसले प्रत्यक्ष प्रमाणलाई ज्ञानको प्रमुख स्रोत मान्दछ र जीवनको अन्तिम लक्ष्य सुखलाई लिएको पाइन्छ। शारीरिक, मानसिक, त्याग र ज्ञानको सुख प्राप्त गर्नु नै स्वर्ग हो, यस लोकभन्दा पर अर्को लोक छैन, जहाँ स्वर्ग पनि छैन, आत्मा पनि जाँदैन र मोक्ष पनि प्राप्त हुँदैन, चामलआदि वस्तुको मिश्रणबाट मदिरा बन्ने आयुर्वेदिक प्रमाणका आधारमा के भन्न सकिन्छ भने भूमि, जल, तेज र वायुजस्ता तत्त्वको मिश्रणबाट शरीरमा चेतना आफै उत्पन्न हुन्छ भन्ने विचार यस दर्शनमा पाइन्छ। चार्वाक दर्शनले काल्पनिक ईश्वर मान्ने पुरोहितहरूलाई भान, धूर्त, पाखण्ड र निशाचर भनी भौतिकवादी चिन्तन प्रस्तुत गर्न थालेपछि यसको प्रभाव समाजमा बढ्न थालेको देखिन्छ।

यस लेखमा चार्वाक दर्शनका मूलभूत मान्यता, इहलोक र परलोकसम्बन्धी धारणा, चार्वाक दर्शनका मूल चार वाक्य, भौतिकवादी दर्शनका रूपमा चार्वाक दर्शन, सृष्टिका आदि तत्त्वका रूपमा पदार्थ, चार्वाक दर्शनमाथिको अतिक्रमणजस्ता विषयवस्तुमा केन्द्रित भएर चार्वाक दर्शनको विश्लेषण गरिएको छ। यस अनुसन्धानमूलक लेख चार्वाक दर्शनको अध्ययन गर्न चाहाने अध्येताहरूका साथै सर्वसाधारण व्यक्तित्वहरूलाई उपयोगी हुने देखिन्छ।

चार्वाक दर्शनको सैद्धान्तिक पर्याधार

विश्व सञ्चालित छ या स्वचालित छ भन्ने मूल उद्देश्यका साथ अध्ययन गरिने शास्त्र दर्शन हो। अर्को अर्थमा भन्ने हो भने जगतको सृष्टि, स्थिति र विनाशलाई चर्म चक्षु र ज्ञान चक्षुले हेर्ने प्रक्रिया नै दर्शन हो। दर्शन कुनै विषयको सूक्ष्म संज्ञानका साथै दृष्टिबोध हो। यसले जीवन र जगतको अध्ययन गर्ने काम गर्दछ। पूर्वीय दर्शनका क्षेत्रमा वैदिक षडुद्दर्शन-अन्तर्गत सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, मीमांस अनि वेदान्त दर्शन र अवैदिक दर्शन-अन्तर्गत बौद्ध, जैन र चार्वाक दर्शन प्रमुख रूपमा रहेको पाइन्छ। वैदिक दर्शनले संसारलाई बुझ्नै नसकिने अपरम्पार ठान्छ। यसले विश्व ब्रह्माण्ड ईश्वर सत्ता, परात्मा वा अदृश्य शक्तिबाट पैदा भएको र यसैबाट चेतना वा आत्मा सृष्टिको आदि तत्त्व तथा पदार्थको अस्तित्व निर्धारक शक्तिका रूपमा स्वीकार गरेको देखिन्छ। यसका विपरीत अवैदिक अर्थात् भौतिकवादी दर्शनले पदार्थलाई सृष्टिको आदि तत्त्व तथा चेतनालाई पदार्थसँग रहने विशिष्ट गुण मान्ने र संसारलाई बुझ्न, विश्लेषण गर्न र बदल्न सकिन्छ भन्ने मान्यता स्वीकार गरेको पाइन्छ (कार्की, २०७९)। चार्वाक दर्शन पनि भौतिकवादी दर्शन भएकाले यसले ईश्वरीय सत्ता, परात्मा वा अदृश्य शक्तिलाई स्वीकार गर्दैन। यो दर्शन मृत्युपछिको तथाकथित स्वर्गको लोभ, माया र मोहबाट टाढा रहेको पाइन्छ।

अदृश्य शक्ति एवम् ईश्वरको निषेध गर्ने, जीव एवम् चैतन्य बारेको अवधारणा, शरीरको सह-उत्पादन नै स्मरण मान्ने अवधारणा, यो दुनिया र यथार्थ नै सत्य हो, धर्म, आत्मा, स्वर्ग, नर्क, पुर्नजन्म, आत्माको अलग अस्तित्व र भाग्यजस्ता कल्पनाहरू सबै झुठा वा मिथ्या हुन् भन्ने भौतिकवादी अवधारणालाई चार्वाक दर्शन भनिन्छ। यस दर्शनलाई लोकायत दर्शन पनि भनिन्छ। पूर्वीय प्राग भौतिकवादी दर्शनको अविच्छिन्न शृङ्खला चार्वाक दर्शन हो। यसले तार्किक विश्लेषण गरी अभ्यासबाट प्रमाणित गरिने भौतिक सत्यलाई मात्र स्वीकार गरेको पाइन्छ।

चार्वाक दर्शनप्रति अनास्था फैलाउन, गुमनाम बनाउन, विवादित बनाउन अनेक प्रपञ्च रचे तापनि दर्शनका क्षेत्रमा यसको अध्ययन, महिमागान र महत्त्वमा कमी आएको देखिँदैन। चार्वाक को हो ? के हो ? यो व्यक्ति हो कि सिद्धान्त हो ? यो विचार कसले चलायो भन्ने विषयका सम्बन्धमा दार्शनिकहरूका माझमा मतैक्यता पाइँदैन। यसका बारेमा फरक फरक मत पाइए तापनि दर्शनका क्षेत्रमा यसको अध्ययनमा भने कमी आएको देखिँदैन।

अध्ययन विधि

पूर्वीय दर्शनका क्षेत्रमा चार्वाक दर्शन शीर्षकको यो अनुसन्धानमूलक लेख सैद्धान्तिक अध्ययनमा आधारित छ । यस अध्ययनको समुच्चय तत्कालीन पूर्वीय समाज तथा यसको चर चार्वाक दर्शनको अध्ययन हो । त्यसैले यस अध्ययनको समुच्चय पूर्वीय दर्शनहरूमध्ये निश्चित सङ्ख्याको एउटा दर्शन चार्वाक भएको र चर पनि निश्चित सङ्ख्याको भौतिकवादी विचार भएकाले यी दुवै सीमित प्रकृतिका देखिन्छन् (श्रेष्ठ, २०७७, पृ.५६) । यस लेखमा चार्वाक दर्शनको सैद्धान्तिक पक्षको अध्ययन गरिएकाले मूलतः यो गुणात्मक अध्ययन रहेको कुरा प्रस्ट हुन्छ । यस अध्ययनका लागि आवश्यक सामग्री सङ्कलन गर्न पुस्तकालयीय कार्य र इन्टरनेटको सहायता लिइएको छ । यसबाट यस अध्ययनका सामग्रीको सङ्कलनका लागि द्वितीय स्रोतको उपयोग गरिएको स्पष्ट हुन्छ । यस अध्ययनका लागि पहिले उदाहरण दिएर पछाडि सिद्धान्तअनुसार पुष्टि गर्ने काम गरिएकाले यसमा परम्परागत पद्धति निगमनात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ । यसका साथै यस लेखमा चार्वाक दर्शनका निर्धारित सिद्धान्तको विश्लेषण गरिएकाले यस लेखमा वैज्ञानिक पद्धति विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरिएको स्पष्ट हुन्छ ।

परिणाम र छलफल

पूर्वीय भौतिकवादी अर्थात् नास्तिक दर्शनको रूपमा विकसित चार्वाक दर्शनका मान्यताहरूको विश्लेषण गर्नु यस अध्ययनको परिणाम हो । चार्वाक दर्शनले विश्व ब्रह्माण्ड ईश्वरीय सत्ता, परात्मा वा अदृष्य शक्तिबाट पैदा भएको र यसैबाट चेतना वा आत्मा सृष्टि भएको स्वीकार नगरी पदार्थलाई सृष्टिको आदि तत्त्व तथा चेतनालाई पदार्थसँग रहने विशिष्ट गुण मान्ने र संसारलाई बुझ्न, विश्लेषण गर्न र बदल्न सकिन्छ भन्ने मान्यता स्वीकार गर्दछ भन्ने यस अध्ययनको परिणाम हो । यसप्रकारको परिणाम प्राप्तिका लागि यस अध्ययनमा चार्वाक दर्शनका मूलभूत मान्यताहरू, चार्वाक दर्शनका मूल चार वाक्यहरू, भौतिकवादी दर्शनका रूपमा चार्वाक दर्शन, इहलोक र परलोकसम्बन्धी धारणा, चार्वाक दर्शनमाथिको आक्रमण, सृष्टिको आदि तत्त्वका रूपमा पदार्थको विषयमा निम्नानुसार छलफल गर्ने काम गरिएको छ-

चार्वाक दर्शनका मूलभूत मान्यताहरू

पूर्ववैदिक कालदेखि मानव जातिले भौतिक जगतमा विश्वास गर्दै आएको र साधारण नागरिकले चलन चल्तीमा ल्याएको लोकायत दर्शनको आदि ग्रन्थको रूपमा वृहस्पति ऋषिले *सूत्रबन्धन* ग्रन्थ लेखेको पाइन्छ । वृहस्पति ऋषि यस दर्शनका भास्यकार मानिन्छन् भने उनका शिष्यका रूपमा चार्वाक ऋषिको चर्चा गरिएको पाइन्छ । चार्वाक ऋषिले नै लोकायत दर्शनलाई व्यापक बनाएकाले यस दर्शनको नाम चार्वाक रहन गएको तर्क पनि गरिन्छ (अम्माई, २०७९) । चार्वाक दर्शनको मूल कृतिका रूपमा रहेको वृहस्पति ऋषिको *सूत्रबन्धन* हालसम्म उपलब्ध हुन सकेको छैन । यसो हुनुमा लामो समयपछि आफैँ नष्ट भएको वा विरोधीले च्यातिदिएको हुन सक्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । अन्य दर्शनमा खण्डन वा समर्थनका क्रममा यस दर्शनको चर्चा गरेको पाइन्छ । यस ग्रन्थका केही अंश मात्र खण्डन वा समर्थनका क्रममा बौद्ध, जैन, रामायण, महाभारत, श्रीमद्भागवत र न्यायसूत्रबाट प्राप्त गरिएको छ । यी अन्य दर्शनमा उपलब्ध अंश नै चार्वाक दर्शनको हालसम्म प्राप्त जीवित रूप हो । अन्य दर्शन ग्रन्थमा उद्धृत गरिएका हाल प्राप्त *सूत्रबन्धन*का १५ सूक्तको नेपाली अनुवाद यसप्रकार छ-

- (१) अब म यस मतको तत्त्व निरूपण गर्छु, (२) पृथ्वी, जल, तेज, वायु यी चार तत्त्व हुन्, (३) यिनै भूतका सङ्घटनालाई शरीर, इन्द्रिय तथा विषय नाम दिइएको छ, (४) यिनै भूतको सङ्घटनले चैतन्य उत्पन्न भएको छ, (५) जसरी किण्व आदि अन्नका सङ्घटनले मादक शक्ति उत्पन्न हुन्छ त्यसै प्रकार यी भूतको सङ्घटनाबाट चैतन्य (विज्ञान) उत्पन्न हुन्छ, (६) भूतले नै चैतन्यलाई उत्पन्न गराउँछ, (७) चैतन्ययुक्त स्थूल शरीर नै आत्मा हो, (८) जसरी जलका माथि फोका देखापर्दछ र तत्काल नै आफैँ बिलाउँछ त्यसरी नै जीवन चल्ने गर्छ, (९) परलोकमा रहनेवाला कोही छैन त्यसैले परलोक छँदैछैन, (१०) मरण नै मोक्ष हो, (११)

स्वर्गको सुख धूर्तका प्रलापजन्य सुखबाट भिन्न छैन । त्यसैले स्वर्ग वा सुख दिनेवाला तीनै वेद वस्तुतः धूर्तका प्रलाप हुन्, (१२) अर्थ र काम यी दुवै पुरुषार्थ हुन्, (१३) राजनीति नै एकमात्र विद्या हो । यसैमा कृषिशास्त्र पनि सामेल छ, (१४) प्रत्यक्ष नै एकमात्र प्रमाण हो र (१५) साधारण मानिसले मार्गको अनुसरण गर्नुपर्छ (पौड्याल, २०७५, पृ. ४७) ।

वृहस्पति ऋषिपछि चार्वाकलगायतका ऋषिहरूले यस दर्शनलाई विस्तार गर्ने काम गरेको पाइन्छ । पौराणिककालमा समेत यस दर्शनले आफ्नो अस्तित्व जोगाएको पाइन्छ । विशेष गरेर पौराणिककालमा जेजति आयुर्वेदिक, खगोलीय र वैज्ञानिक अनुसन्धान भए ती सबैको देन चार्वाक दर्शनको हो । विशेष गरेर ईश्वरका रूपमा स्वघोषित तत्कालीन राजामहाराजाहरूद्वारा प्रताडित ऋषि, महर्षि र ब्रह्मर्षिहरूबाट नै यसप्रकारको अध्ययन गरिएको पाइन्छ । यस क्रममा चार्वाकलगायतका ऋषि, महर्षि र ब्रह्मर्षिहरूबाट सूत्रबन्धनमा समावेश गरिएका विचारका साथै लोकमा विद्यमान अन्य भौतिकवादी विचारहरूको खोजी गरी आफ्ना धारणाहरूलाई त्यसैमा समावेश गरेर अभै व्यवस्थित रूपमा चार्वाक दर्शनलाई प्रचार प्रसार गर्ने गरेको देखिन्छ ।

चार्वाक दर्शनले आत्मा परात्मा, पुनर्जन्म आदिमा विश्वास राख्दैन । यो सुखवादी दर्शन हो । भविष्यको चिन्ता नगर्ने यस दर्शनले वर्तमान सुखमा विशेष जोड दिन्छ । सय काम भए पनि छाडेर आनन्दसँग खाना खानु पर्छ, जबसम्म जिउनु छ, सुखसँग जिउनु पर्छ, ऋण काढेर भए पनि घिउ खानु पर्छ, भुईँमा नढल्दासम्म मस्तले पिउनु पर्छ, जीवन त्याग, तपश्या र कष्टका लागि होइन बरु मोज, आनन्द र सुखभोगका लागि हो भन्ने मान्यता यस दर्शनमा पाइन्छ । चार्वाक र कवीरले धर्मलाई मानसिक रोगको संज्ञा दिँदै जीवन कर्म आफ्नै सुखका लागि गर्नुपर्छ, पुनर्जन्म नै नहुने भएकाले मोक्षको आवश्यकता नै छैन, हामी मरेपछि हाम्रो कुनै अस्तित्व रहँदैन भन्ने विचार व्यक्त गरेको देखिन्छ (अम्माई, २०८०) । इन्द्रियजन्य सुख नै सर्वोत्कृष्ट सुख हो, सुख स्वर्ग हो, दुःख नरक हो, मृत्यु मोक्ष हो भन्ने मान्यता यस दर्शनमा पाइन्छ । इन्द्रियगोचर वा द्रष्टा (ईक्षिता, चेतन, आत्मा) नै मुख्य वा सबै थोक हो । दृश्यमान यो इन्द्रियलोक नै अन्तिम सत्य हो भन्ने यस दर्शनको सार हो ।

वृहस्पति, चार्वाकलगायतका ऋषि, महर्षि र ब्रह्मर्षिहरूले लोकमतलाई स्वीकार गरेर स्थापना गरेको चार्वाक वा लोकायत दर्शनले स्वीकार गरेका भौतिकवादी विचारलाई बुँदागत रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ-

- सुख, दुःख, स्वर्ग, परलोक र मोक्षका बारेमा चार्वाक दर्शनको स्पष्ट धारणा रहेको पाइन्छ । दुःख र सुख जीवनका अभिन्न पाटाहरू भए तापनि माछा खाँदा काँडा पन्छाए भैं, गाईवस्तुले खाइदिन्छ भनेर खेती नै गर्न नछाडी बालीको संरक्षण गरे भैं दुःखलाई हटाउन सक्नुपर्छ ।
- परलोकमा स्वर्ग पनि छैन, आत्मा पनि जाँदैन र मोक्ष पनि प्राप्त हुँदैन । परलोकको सुखको कल्पनामा यस लोकको सुखलाई त्याग्न हुँदैन । जुन धर्मबाट दुःख अधिक र सुख कम मिल्छ, त्यस्तो धर्मलाई तिलाञ्जली दिनुपर्छ । शारीरिक, मानसिक, त्याग र ज्ञानको सुख प्राप्त गर्नु नै स्वर्ग हो । भोलिको मयुरका लागि आजको परेवा छाड्न हुँदैन ।
- काग र कोइलीको बोली भैं धर्म, अधर्म, सुख र दुःखलाई छुट्याउन सक्नुपर्छ ।
- इन्द्रिय आनन्द लिइने कार्य गर्नुपर्छ इन्द्रिय आनन्दमा बाधा उत्पन्न हुने कार्य गर्न हुँदैन । घिउलगायतका शरीरलाई फाइदा गर्ने खानाहरू सामाजिक जीवनचर्यामा असर नपर्ने गरी ऋण गरेर भए पनि खानुपर्छ ।
- स्त्री, पुत्र, धनसम्पत्ति आदिबाट प्राप्त सुख नै स्वर्ग हो । परलोकमा स्वर्ग पनि छैन, आत्मा पनि जाँदैन र मोक्ष पनि प्राप्त हुँदैन ।
- देह रहनुजेल कष्ट हुन्छ, देह सिद्धिएपछि कष्ट हराउँछ, देहको नाश हुनु मोक्ष प्राप्त गर्नु हो ।
- यज्ञानुष्ठान, भस्मलेपन पाखण्डी र पौरुषहीन मानिसका आजीविकाका साधन हुन्, जो प्रत्यक्ष छ त्यही सत्य हो, परलोक, स्वर्ग, मोक्ष आदि मनका कमजोरी हुन् ।

- यज्ञमा बली चढाइएको पशु स्वर्ग जान्छ भने यजमानले आफ्ना आमाबुबालाई किन बली चढाउँदैन, आत्मा भन्ने छुट्टै वस्तु छैन ।
- शरीर नै आत्मा हो यस कुरालाई तर्क, अनुभव र आयुर्वेद प्रमाणबाट सिद्ध गर्न सकिन्छ, शरीर रहन्जेल आत्मा रहन्छ र शरीरसँगै आत्माको समाप्ति हुन्छ भन्ने तर्क राख्छ । इन्द्रियजन्य अनुभवबाट आत्मालाई भिन्न देख्न सकिँदैन, यो त समग्र शरीरका अङ्गप्रत्यङ्गको क्रियाशीलतासँगै अस्तित्वमा रहने र निष्क्रीयतासँगै समाप्त हुने गर्दछ । चामलआदि वस्तुको मिश्रणबाट मदिरा बन्ने आयुर्वेदिक प्रमाणका आधारमा के भन्न सकिन्छ भने भूमि, जल, तेज र वायुको मिश्रणबाट शरीरमा चेतना आफै उत्पन्न हुन्छ । भौतिक शरीरको एक विशेष अवस्था अर्थात् भौतिक वस्तुको अनुपातसँगै चेतनाले जन्म लिन्छ ।
- विउबाट वृक्ष उम्रनुमा ईश्वरीय चमत्कार देख्नु हास्यास्पद छ, त्यो त केवल भूमि, जल, तेज र वायुको संयोगले उत्पन्न हुने कुरा हो ।
- शरीरभन्दा पृथक जीवको अस्तित्व हुँदैन, शरीरको समाप्तिसँगै जीव पनि नष्ट हुन्छ, धर्म, अधर्म, पाप, पुण्य सबै नष्ट हुन्छ । चेतनाको शरीरमा मात्र आत्मा बन्दछ ।

चार्वाक दर्शनको मूल कृति *सूत्रबन्धन*का लेखक वृहस्पति को हुन् भन्ने सम्बन्धमा विद्वान्हरूका विचमा मत भिन्नता पाइन्छ । सनातनमा वृहस्पति एक नभएर अनेक भएकाले यसो हुन गएको हो । कसैले वृहस्पति र कामसूत्र लेख्ने वात्स्यायन एउटै हुन् भनेको पाइन्छ । कसैकसैले अत्यन्त तार्किक ऋषि अजित केश कम्बली नै वात्स्यायन र चार्वाक भएको दावी गरेको पाइन्छ (अम्माई, २०८०) । धेरैजसो विद्वान्हरूले भने चार्वाकलाई वृहस्पतिका शिष्य भएको कुरा उल्लेख गरेको पाइन्छ । विरोधीहरूको अतिक्रमण परेको यस दर्शनका विषयमा पर्याप्त ग्रन्थहरू उपलब्ध हुन नसके तापनि हालसम्म यस भौतिकवादी दर्शनले विश्व समाजमा अस्तित्व जमाउन सफल भएको देखिन्छ ।

चार्वाक दर्शनका मूल चार वाक्यहरू

पूर्ववैदिक कालदेखि मानव जातिले भौतिक जगतमा विश्वास गर्दै आएको र साधारण नागरिकले चलन चल्तीमा ल्याएको लोकायत दर्शनलाई वृहस्पति ऋषिले *सूत्रबन्धन*मा प्रस्तुत गर्ने काम गरेको देखिन्छ । वृहस्पति ऋषिले प्रस्तुत गरेको लोकायत दर्शनलाई चार्वाकलगायतका ऋषि, महर्षि र ब्रह्मर्षिहरूबाट अभै व्यवस्थित रूपमा प्रचार प्रसार गर्ने गरेको देखिन्छ । यी ऋषिहरूबाट चार्वाक दर्शनको व्यापक प्रचार गर्ने क्रममा मूलभूत रूपमा चारओटा सूक्तिहरूको विशेष चर्चा गरेको पाइन्छ । यी सूक्तिहरूको यस लेखमा निम्नानुसार विश्लेषण गरिन्छ-

यावज्जीवेत् सुखं जीवेत् (जबसम्म बाँचिन्छ, सुखसँग बाँच)

चार्वाक दर्शनको पहिलो वाक्य बाँच्दासम्म सुखसँग बाँच्नुपर्छ भन्ने रहेको छ । सुख नै जीवनको उत्कृष्ट क्षण हो । मृत्युपछिको मोक्षभन्दा जीवित समयको सुख नै श्रेष्ठ हो । सम्पूर्ण प्राणी मात्र नभएर विरुवासमेत सुखपूर्वक निर्वाध रूपमा बाँच्न चाहन्छ (गोसाइ, २०८०) । मानिस त भन चेतनशील प्राणी भएकाले सुखपूर्वक बाँच्न चाहनु स्वाभाविक हो । मानिस मनोवैज्ञानिक रूपमा सचेत प्राणी भएको र उसँग बुद्धि, विवेक भएकाले सुख वा आनन्द प्राप्तिका लागि मानिसले अनेक पर्यत्न गरेको पाइन्छ । हरेक मानिस यस्तो ठाउँमा बस्न चाहन्छ, जहाँ उसको हृदयमा शान्तिले बास गरोस्, उसलाई आनन्द प्राप्त होओस् । मानिस यसरी बाँच्न चाहन्छ, जसरी उसलाई रमाइलो अनुभव हुन्छ, उसको मन प्रफुल्ल हुन्छ अनि सुखपूर्वक मस्त निदाउन सक्छ । भौतिक सुख प्राप्ति नै जीवनको सार भएकाले भौतिक रूपमा सुखभोग गर्न सकिने सम्पूर्ण वस्तु उपभोग गर्न उपयुक्त हुने विचार यस दर्शनको रहेको पाइन्छ । यस दर्शनले आफ्ना सन्तानलाई व्यवहारिक र जीवनोपयोगी ज्ञान र सिप मात्र दिनुपर्छ, भोकभोकै बस्न हुँदैन, दुःखमा पिरोलिएर बस्न हुँदैन, पितृ ऋण तिर्नुपर्छ जस्ता विचारहरू प्रस्तुत गरेको पाइन्छ (अम्माई, २०७९) । यसप्रकारका सुखवादी चिन्तनहरू चार्वाक दर्शनमा अभिव्यक्त भएको देखिन्छ ।

ऋणम् कृत्वा घृत पिबेत् (ऋण गरेर भए पनि घिउ खाउ)

चार्वाक दर्शनले ऋण गरेर मासु, रक्सी, धुम्रपानलगायतका नशाजन्य पदार्थ अत्याधिक मात्रामा सेवन गर भनेको होइन, स्वास्थ्य सुधार र मानसिक शान्ति वा आनन्दका लागि सेवन गर्नुपर्छ भनेको हो । ऋण गरेर घिउ खाउ भन्नुमा विशेष अर्थ लुकेको छ । मानवीय शरीर बहुमूल्य भएकाले यसको रक्षाका लागि स्वास्थ्यमा विशेष ध्यानदिनुपर्ने हुन्छ । शरीरको रक्षाका लागि र खानालाई स्वादिष्ट बनाउन दुध, दही, मक्खन र घिउ खान नितान्त आवश्यक हुन्छ । यसप्रकारको खानाबाट हाम्रो प्रतिरक्षा प्रणालीलाई बलियो अर्थात् मजबुत बनाउन सकिन्छ । स्वास्थ्यका हिसाबले दुध, दही, मक्खन र घिउ अति महत्त्वपूर्ण वस्तु भएकाले ऋण गरेर भए पनि घिउ खान जरुरी हुन्छ भन्ने मान्यता यस दर्शनमा पाइन्छ । यसको तात्पर्य ऋण गरेर भए पनि स्वास्थ्यका हिसाबले महत्त्वपूर्ण मानिने खानपानका वस्तु खानुपर्छ, ऋण गरे भोलि तिर्नुपर्छ भनेर स्वास्थ्यवर्द्धक खाना खानमा सम्झौता गर्न हुँदैन, अभावमा भोकिएर बस्नुभन्दा कर्जा लिएर घिउ खाएर तन्द्रुस्त भएमा कर्जा तिर्न सकिन्छ र जीवनलाई सार्थक बनाउन सकिन्छ भन्ने विचार यस दर्शनमा भेटिन्छ (गोसाइ, २०८०) । जीवनको सर्वोत्कृष्ट सुख भनेको स्वस्थ रहनु हो । यसका लागि स्वास्थ्यवर्द्धक फलफूल, तरकारी, अन्नपात र दुधजन्य पदार्थको सेवन गर्न आवश्यक भएको कुरा यस दर्शनमा व्यक्त गरेको देखिन्छ । धन सङ्कलन गर्ने नाममा शरीर कमजोर हुँदै गएमा यसलाई पुनः प्राप्त गर्न कठिन हुन्छ । कमजोर भएर मक्की सकेको शरीरलाई पुनः पूर्ववत् अवस्थामा ल्याउन सकिँदैन । तसर्थ स्वास्थ्यवर्द्धक खाना खानका लागि कुनै पनि सम्झौता गर्न हुँदैन भन्ने विचार यसमा पाइन्छ ।

भस्मिभूतस्य देहस्य (यो शरीर जो छ, भस्म हुन्छ)

शरीर नाशवान वस्तु हो । व्यक्तिको मृत्युपछि उसको शरीर कि त जलाएर नष्ट गरिन्छ कि त गाडेर सडाउने काम हुन्छ । एकपटक भस्म भएको वा सडेको शरीरको पुनर्जागमन कहिल्यै हुँदैन । व्यक्ति मृत्युपछि न त स्वर्गमा जान्छ, न त परलोकमा गएर उसको आत्माले फल नै भोग गर्छ, न त वर्णाश्रम धर्मका क्रियाकलापहरू नै फलदायी छन् । अग्निहोत्र, तीन वेद, तीन दण्ड, भस्मधारणजस्ता चिन्तनहरू बुद्धि पुरुषार्थ नभएका मानिसका जीविका चलाउने साधन मात्र हुन् (पराजुली, इ.१९६८) । भस्मीभूत शरीर विभिन्न तत्त्वमा विलीन हुने भएकाले यसलाई पुनः अर्को शरीरको रूपमा प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने धारणा बेठिक भएको कुरा यस दर्शनमा पाइन्छ । भस्म हुने शरीरभित्र रहेको जीवत्व वा प्राण शरीरको विनाशपछि पनि जीवित नै रहन्छ भन्ने गलत धारणाका पछ्याडि लाग्न हुँदैन । विभिन्न तत्त्वको एकत्वमा प्राणको अस्तित्व रहने भएकाले वेप्रमाणित कुराको पछ्याडि लागेर पुनः शरीर प्राप्तिको कल्पना गर्न हुँदैन भन्ने दृष्टिकोण यस दर्शनमा भेटिन्छ ।

पुनर्जागमनम कुतः (पुनर्जागमन वा पुनर्जन्म कहिल्यै हुँदैन)

व्यक्तिको मृत्युपछि पुनर्जन्म हुन्छ भन्ने धारणा बाहियात वा गलत कुरा हो । भस्म भएर वा सडेर गएको शरीर कहिल्यै पनि फर्केर आउँदैन । यही देहबाट निस्केको जीव परलोकमा जाने हो भने आफ्ना कुलकुटुम्ब, बन्धुवर्गको माया, ममता र स्नेहले आकुलव्याकुल भएर फेरि यहाँ फर्केर किन आउँदैन भन्ने विचार यस दर्शनमा पाइन्छ (पराजुली, इ.१९६८) । तिमिले जुन कुरा आनन्द आउँछ त्यो कुरा यही जीवनमा गर । मृत्युपछि शरीर र चेतना नष्ट हुने भएकाले पुनर्जन्मको कल्पना गर्नु व्यर्थ हो, सुखसाथ बाँचेर सुखपूर्वक मृत्युवरण गर्नु नै मोक्षप्राप्ति गर्नु हो । पुनर्जन्मको कल्पना गर्नुभन्दा वर्तमान जीवनमा नै रमाउन सक्नु पर्छ । अर्को जन्मका लागि भनेर अनावश्यक धर्मकर्म गर्नुभन्दा वर्तमानमा नै दुःखी, गरिबको सेवा गरेमा त्यसबाट मानवीय व्यवहारको प्रतिफल प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने विचार यस दर्शनमा पाइन्छ । कुनै पनि दर्शन वा विज्ञानले हालसम्म कुनै पनि व्यक्तिले मोक्षप्राप्ति गरेको वा पुनर्जन्म लिएको कुरा प्रमाणित गर्न सकेको देखिँदैन । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने पुनर्जन्मको कुरा यथार्थभन्दा धेरै टाढाको विषय हो । यो लोकभन्दा पर अर्को लोक, यो जुनीभन्दा पर अर्को जुनी न हिजो थियो, न आज छ, न भोलि नै रहन्छ । अर्को लोकको भ्रममा परेर यो जीवनलाई बरबाद पार्न हुँदैन त्यसकारण यसै जुनीमा कर्म गरेर यसै जुनीमा सुख भोग एवम् आनन्द प्राप्त गरेर रमाउन सक्नुपर्छ भन्ने मान्यता यस दर्शनमा पाइन्छ । पुनर्जन्मका विषयमा चर्चा

गर्ने क्रममा पित्वा पित्वा पुनः पित्वा, यावात्पत्ति भुतले, उत्थाय च पुनः पित्वा, पुनर्जन्म नविद्यते पिउने कुरा पनि जमिनमा नपल्टिउञ्जेल पिउ, पल्टेउ भने पनि पुनः उठेर पिउ किनकि पुनर्जन्म असम्भव छ भन्ने कुरा पनि यस दर्शनमा उल्लेख भएको पाइन्छ (अम्माई, २०८०)। यस भनाइको अर्थ तिमीलाई जुन कुराले आनन्द बनाउँछ त्यो कुरा यही जुनीमा गर भन्ने हो। यसप्रकारको पिउने कुरालाई धेरै धर्मभीरुहरूले मदिरा सेवन जस्तो कुलतलाई बढावा दिएको भन्ने नराम्रो प्रसङ्गमा व्याख्या गरेको पाइन्छ। उक्त श्लोक पुनर्जन्म सम्भव छैन भन्ने प्रसङ्गमा आएको हो वा आलोचकहरूले जोडिदिएका हुन् भन्ने सम्बन्धमा विभिन्न विद्वान्का विचमा मत भिन्नता भेटिन्छ।

भौतिकवादी दर्शनका रूपमा चार्वाक दर्शन

चार्वाक दर्शन विशुद्ध भौतिकवादी दर्शन हो। विज्ञानसँग सम्बन्धित यस दर्शनले ज्ञानेन्द्रियजन्य यथार्थतालाई स्वीकार गरेको पाइन्छ। आँखाले देख्न सक्ने, कानले सुन्न सक्ने, जिब्राले स्वाद लिन सक्ने, नाकले गन्ध पत्ता लगाउन सक्ने र छालाले स्पर्श महसूस गर्न सक्ने वस्तुवादी ज्ञानलाई मात्र चार्वाक दर्शनले स्वीकार गर्दछ। यसका साथै सृष्टिको मूल तत्त्व पृथ्वी, पानी, आगो र वायुलाई मान्दै दैवीय शक्तिका आधारमा मानिसको अस्तित्व रहेको कुरालाई यसले अस्वीकार गर्दछ। वंश विकासलाई निरन्तरता दिनु, उसलाई हुर्काउनुका साथै सीपको विकास गराई सजिलैसँग जीवनयापन गर्न सिकाउनु, कर्म गरेर मात्र फल प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्नु, कर्म गरेर जीवन निर्वाह गरेमा सुखपूर्वक जिउन सकिन्छ, जीवनभर मानव सेवामा समर्पित हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्नु, कर्म विनाको फलको आशा गर्नु कष्टकर हुने कुरा मान्नु यस दर्शनको आधारभूत सिद्धान्त हो (अम्माई, २०७९)। यसै गरी सुखपूर्वक हुने मृत्युलाई मोक्ष प्राप्त गरेको ठान्नु, न त पूर्वजन्म नै भएको थियो, न त पुनर्जन्म नै हुने छ, यही जन्ममा नै आनन्दपूर्वक जिउनु पर्छ, स्वर्ग-नर्क कहीं छैन, जे छ पृथ्वीमा नै छ, पृथ्वीबाहेक अन्य लोकको कल्पना गर्नु भ्रम मात्र हो भन्ने विचार यस दर्शनले मान्दछ। सम्पूर्ण शक्ति भौतिक जगतमा निहित छ, त्यसैले भौतिक अस्तित्वलाई स्वीकार गर्नुपर्छ र कर्मकाण्डलाई बहिष्कार गर्नुपर्छ। अदृष्ट एवम् ईश्वरीय सत्ताको कल्पनालाई तिरस्कार वा उपेक्षा गर्नुपर्छ। शरीरको सह-उत्पादन नै चेतना वा विवेक हो। पदार्थहरू प्राकृतिक नियमानुसार आफैँ उब्जने र नष्ट हुने भएकाले ब्रह्माण्डको सृष्टि र सञ्चालन गर्न कुनै सृष्टि कर्ताको आवश्यकता पर्दैन। संसारका सबै वस्तुहरू भौतिक पदार्थ तथा रसायनको मिश्रणबाट निर्माण हुने भएकाले यी वस्तुहरू जसबाट उत्पन्न भएका हुन् त्यसैमा विलीन हुन्छन् भन्ने दृष्टिकोण चार्वाक दर्शनको रहेको छ।

इहलोक र परलोकसम्बन्धी धारणा

आध्यात्मवादी वा वेदका पक्षधरहरूले आत्मा, स्वर्ग, नर्क, मोक्ष, ईश्वर र परलोकप्रति विश्वास गर्छन्। यसका विपरीत चार्वाक दर्शनले भौतिकवादी दृष्टिकोण अगाडि सारेर यसप्रकारको आध्यात्मवादीहरूको भ्रमको पर्दा उधारी दिएको छ। यस लोकभन्दा पर अर्को लोक नभएकाले यस लोकका मानिसलाई खुसी राख्नु पर्छ र आफू खुसी हुनु पर्छ भन्ने यस दर्शनको सार हो। राम्रो लुगा लगाउनु, सुगन्धित माला पहिरिनु, चन्दन लेपन गर्नु र रसरङ्गको सङ्गत गर्नु नै स्वर्ग हो भने शत्रुहरूको अस्त्रको सामना गर्नु र रोगहरूको कष्टमा पर्नु नर्क हो भन्ने विचार यस दर्शनमा पाइन्छ (गोसाइ, २०८०)। ईश्वर भनेको प्रत्यक्ष प्रमाण विनाको अनुमान मात्र हो। कुनै पनि प्रत्यक्ष प्रमाणद्वारा ईश्वरको अनुभव वा बोध गर्न सकिँदैन। न स्वर्ग छ, न मुक्ति वा मोक्ष, न त परलोकमा रहने कुनै आत्मा नै छ, ईश्वर भनेको काल्पनिक शक्ति हो भन्ने कुरा घनश्याम भुसालले *नेपालमा प्रचलित दर्शनहरू* ग्रन्थमा भौतिकवादी विचार उल्लेख गरेको पाइन्छ (कार्की, २०७९)। आफूले भोगिरहेको जीवन नै यथार्थ हो। जीवन एकपटक मात्र पाइने र यो नदोहोरिने भएकाले प्राप्त जीवनलाई अत्यन्त उपयोगी बनाउनु पर्छ। प्राप्त जीवनमा जति दिन बाँचिन्छ त्यतिबेलासम्म अत्यन्त परिश्रमपूर्वक काम गरेर सुखका साथ जीवन बिताउनु पर्छ। परलौकिक तरङ्गहरूको कल्पनामा मोहित भएर अन्धकार तर्फको यात्रा गर्न हुँदैन भन्ने धारणा यस चार्वाक दर्शनमा पाइन्छ। वृहस्पतिले गणपति गणको प्रमुख हो, यसले वाह्य आक्रमणलाई रोक्न सक्ने हुनुपर्छ, गणपतिको काम लोकका जनतालाई खुसी बनाउनु हो, यो लोकभन्दा पर अर्को लोक नभएकाले यसैलाई स्वर्ग बनाउने हो भन्ने विचार व्यक्त गरेको देखिन्छ। त्यसैले वेदका पक्षधरहरूले चार्वाकका

पक्षधरमाथि निर्मम दमन गरी चार्वाक दर्शनका ग्रन्थहरूलाई नष्ट गर्ने गरेको देखिन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि विभिन्न पात्रका माध्यमबाट रामायण र महाभारतजस्ता आध्यात्मवादी ग्रन्थमा पनि चार्वाक दर्शनका विषयमा बहस भएको पाइन्छ । रामायणमा मरेको बुवालाई श्राद्ध गरेर रामले अन्न चढाइरहेको अवस्थामा जावाद ऋषिका माध्यमबाट आत्माले अन्न खान सक्दैन, अन्न खाने पिताको शरीर त छैन, स्वर्गमा अन्न खाएको कसले देखेको छ र ? त्यसैले जबसम्म बाँचिन्छ, त्यति बेलासम्म सुखसँग बाँच्न सेवा गर्नु नै सबैको कर्तव्य हो भन्ने विचार व्यक्त गरेको पाइन्छ । यसै गरी महाभारतमा पनि व्यासले धनलाई विशेष महत्व दिएको पाइन्छ । धर्मको आधार नै अर्थ भएकाले जसको धन छैन उसको सबै धर्म व्यर्थ हुन्छ । आमाबुवालाई सेवा गर्नु साधारण धर्म हो भने मन परेको आवश्यक खाना खुवाउनु र शरीर ढाकिदिनु मूल धर्म हो । यसका लागि धनको आवश्यकता पर्दछ । लुटेको, चोरेको, ठगेको धनबाट गरेको सेवामा धर्म हुँदैन । परिश्रम गरेर धन आर्जन गरेर आमाबुवाको इच्छा पूरा गरिदिनुपर्छ भन्ने विचार महाभारतमा पाइन्छ ।

चार्वाक दर्शनमाथिको आक्रमण

चार्वाक दर्शनको सार व्यवहारमा खारिएको भौतिकवादी दर्शन भएकाले आदिम गण समाजमा यो अत्यन्त लोकप्रिय रहेको थियो । गणप्रथाको अन्त्यपछि दास युगमा मालिक वा राजाहरूले चार्वाक दर्शन मान्ने ऋषि, महर्षि र ब्रह्मर्षिलाई निशाना बनाई यस दर्शनमाथि आक्रमण गर्न थाले । यसपछि चार्वाक दर्शनको अन्धकार युगको प्रारम्भ हुन्छ । दास युगको प्रथम चरणपछि राजामहाराहरूले आफूलाई ईश्वर घोषणा गर्न थाले । त्यसपछि देखा परेका मालिक वा राजाहरूका वरिपरि रहेका ऋषिहरूले तयार गरेका वेदान्त दर्शन वा ब्रह्मवादले ईश्वर, पूर्वजन्म, पुनर्जन्म, पाप, धर्म, स्वर्ग, नर्क, दान, पूण्य, ब्रह्म सत्य जगत मिथ्याजस्ता अवधारणाहरू ल्यायो । मनुहरूको दबावमा ईश्वरबाट भौतिक सुख प्राप्त भएको हो, आत्म नै सत्य हो भन्ने कुरा लेखाउन थालियो । यस कुराको चर्को विरोध चार्वाकले गरेको देखिन्छ । उनले कर्मकाण्ड, वेद, भूत, आत्मा र ईश्वर मान्ने विचारको खण्डन गर्न थाले । काल्पनिक ईश्वर मान्ने पुरोहितहरूलाई उनले भान, धूर्त, पाखण्ड र निशाचर भन्न थाले । यसरी आध्यात्मवादी र भौतिकवादीका बिचमा वैचारिक द्वन्द्व हुन थाल्यो । आध्यात्मवादीहरूले यस विचारलाई राक्षसहरूको विचार भन्दै चार्वाक दर्शनका समर्थक ऋषि, महर्षि र ब्रह्मर्षिलाई खोजी खोजी हत्या गर्न थाले । ब्राह्मनको निर्देशनमा राजाहरूले यस दर्शनमाथि हिंसात्मक दमन गर्न थाले । यसबाट बचन भौतिकवादी ऋषिहरू गाउँ छाडेर जङ्गलमा कुटी बनाएर बस्न थाले । ब्रह्मसूत्रमा मात्र नभएर उपनिषद्कालमा समेत चार्वाक दर्शनका पक्षपातिहरूलाई राक्षस भन्न थालियो । यसपछि चार्वाक दर्शनका सूत्रहरूलाई च्यात्न, जलाउन र नष्ट गर्न थालियो । यसरी यस दर्शनलाई निर्मूल पार्ने अभियानलाई बढोत्तरी गरियो (अम्माई, २०७९) । यसमा भएका व्यवहारवादी पक्षहरूलाई नकारात्मक ढङ्गले व्याख्या गर्न थालियो । ऋण गरेर, चोरेर, लुटेर जसरी भए पनि मोजमस्ती गर्ने दर्शन भनेर यस दर्शनको अपव्याख्या गरी भ्रम शृजना गर्न थालियो । बौद्ध, जैन, साङ्ख्य, न्याय, वैशेषिक, मीमांसा दर्शनका साथै रामायण, महाभारत र उपनिषद्जस्ता ग्रन्थमा चार्वाक दर्शन व्यापक मात्रामा विरोध गरियो । यति हुँदाहुँदै पनि कपिलमुनिलगायतको अर्को दार्शनिक तत्काले भौतिकवादी चार्वाक दर्शनको प्रचार प्रसारमा लागि रहेकाले चार्वाक दर्शन हालसम्म बाँच्न सफल भएको छ ।

सृष्टिको आदि तत्त्वका रूपमा पदार्थ

चार्वाक दर्शनको तत्त्व मीमांसा भौतिकवाद हो भने ज्ञान मीमांसा प्रत्यक्षवाद हो । यो अनिश्वरवादी दर्शन भएको र यसले ईश्वरको अस्तित्वको खण्डन गरेको पाइन्छ । आचार्य चार्वाक प्रत्यक्षवादी विचारक हुन् । यस दर्शनले सृष्टि निर्माणका चार तत्त्वका रूपमा पृथ्वी, जल, तेज र वायुलाई मानेका छ । यही तत्त्व चतुष्टयबाट नै देहको उत्पत्ति र त्यसमा चैतन्यको समावेश भएको पाइन्छ, पञ्च महाभूतमध्येको आकाश तत्त्वलाई यस दर्शनले आवश्यक ठानेको देखिँदैन (गाउँले, २०८१) । चेतनासहितको देह नै आत्मा हो, देह नष्ट हुनासाथ चैतन्य पनि नष्ट हुन्छ, देहविना आत्माको कुनै अस्तित्व रहँदैन भन्ने उनीमा देहात्मावादी चिन्तन भेटिन्छ । प्रत्यक्ष प्रमाण, अनुमान प्रमाण र शब्द प्रमाणका बारेमा चार्वाकको भिन्नै धारणा रहेको पाइन्छ । उनले मानेका सृष्टि निर्माणका यी चार तत्त्वहरूको

ज्ञान प्रत्यक्ष प्रमाणबाट प्राप्त हुने कुरा व्यक्त गरेको पाइन्छ। यस दर्शनले कुनै वस्तुलाई प्रत्यक्ष नदेखासम्म त्यस विषयमा धारणा बनाउनु कल्पना मात्र हो यथार्थता होइन, कार्यकारण भाव पनि सार्वकालिक नहुने भएकाले अनुमानलाई प्रामाणिक आधार मान्न सकिदैन भन्ने मान्यता यस दर्शनमा पाइन्छ। विश्वसनीय व्यक्तिद्वारा भनिएका मात्र शब्दप्रमाण हुन्। धूर्त पुरोहितहरूले आफ्नो स्वार्थसिद्धिका लागि वेदलाई प्रमाण मान्नु प्रलाप मात्र हो, परलोकको भय मानेर यज्ञको अनुष्ठान गर्नु सबै व्यर्थ हो, वेदादि धूर्त एवम् स्वार्थीहरूका रचना मात्र हुन् भन्ने विचार यस दर्शनमा पाइन्छ।

चार्वाक दर्शनले सृष्टिको आदि तत्त्व ईश्वर वा अदृश्य तत्त्व नभएर पृथ्वी, जल, तेज र वायुजस्ता भौतिक पदार्थहरू रहेको कुरालाई स्वीकार गरेको पाइन्छ। यस दर्शनका अनुसार आगो र दाउराबाट धुवाँ तथा चामल आदिको संयोगबाट मदिरा जस्तो असमान जातीय नयाँ वस्तुको निर्माण भए भन्ने पृथ्वी आदि भौतिक तत्त्वको संयोगबाट असमान जातीय जीवात्मक शरीर निर्माण भएको हो, त्यसैले शरीरको सहउत्पादनका रूपमा स्मरण वा चेतना रहेको र चेतन शक्ति सम्पन्न शरीर नै आत्मा रहेको स्पष्ट हुन्छ। शरीरका सम्पूर्ण अङ्गप्रत्यङ्गले काम गरेको अवस्थामा बाहेक शरीरभन्दा भिन्न आत्मा तत्त्व यही हो भन्ने प्रमाण हालसम्म विज्ञानले पत्ता लगाउन सकेको छैन (पराजुली, इ.१९६८)। हेरेर, सुँघेर, सुनेर, छोएर, चाखेर प्राप्त गरिने इन्द्रियजन्य ज्ञानजस्ता प्रत्यक्ष प्रमाणलाई मात्र यस दर्शनले स्वीकार गरेको पाइन्छ।

निष्कर्ष

यस अनुसन्धामूलक लेखमा चार्वाक दर्शनका विविध पक्षका बारेमा चर्चा गरिएको छ। यसमा वृहस्पति ऋषिको सूत्रवन्धनमा अभिव्यक्त विचारहरूको विशेष चर्चा गर्ने क्रममा चार्वाक दर्शनका मूलभूत मान्यताहरूको व्याख्या गरिएको छ। चार्वाक दर्शनले जबसम्म बाँचिन्छ, सुखसँग बाँच्नुपर्छ, ऋण गरेर भए पनि घिउ खानुपर्छ, यो शरीर जो छ, भस्म हुन्छ, व्यक्तिको पुनर्जागमन वा पुनर्जन्म कहिल्यै हुँदैन भन्ने मान्यता राखेको पाइन्छ। यसले अध्यात्मवाद अर्थात् ईश्वरीय सत्ता, परात्मा वा अदृश्य शक्तिलाई अस्वीकार गर्दै भौतिकवाद अर्थात् इन्द्रियजन्य यथार्थलाई स्वीकार गर्दछ। यस दर्शनले आत्मा, स्वर्ग, नर्क, मोक्ष, ईश्वर र परलोकप्रति विश्वास गर्दैन बरु मृत्युपछिको तथाकथित स्वर्गको मोहबाट टाढा रहन आग्रह गर्दछ। यस लोकभन्दा पर अर्को लोक नभएकाले वर्तमानमा आफूले भोगिरहेको जीवनलाई खुसी बनाउनु नै सर्वोत्तम सुख हो भन्ने यस दर्शनको सार हो। वर्तमान विज्ञानले स्वीकार गरेको सृष्टिको आदि तत्त्व पञ्च महाभूतमध्ये चार तत्त्व पृथ्वी, जल, तेज र वायुको सत्तालाई चार्वाक दर्शनले त्यो समयमा नै चर्चा गरेको विषयलाई उजागर गर्नु, भौतिकवादी कोणबाट मानवीय जीवनशैलीका बारेमा व्याख्या गर्नु, इहलोक र परलोकसम्बन्धी धारणाको विश्लेषण गर्नु, चार्वाक दर्शनको सैद्धान्तिक मान्यता र वर्तमान अवस्थामा यसको स्थानका बारेमा अध्ययन गर्नु यस लेखको मूलभूत प्राप्ति हो। यस अनुसन्धानमूलक लेखबाट चार्वाक दर्शनको अध्ययन गर्न चाहने व्यक्तित्वहरू विशेष लाभान्वित हुने देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

अम्माई, दिल्ली (२०७९). के हो चार्वाक मत ? <https://ghatanarabichar.com/246675> (अवलोकन मिति : २०८१।०७।१८)।

अम्माई, दिल्ली (२०८०). पूर्वीय ज्ञान दर्शन: वैदिक आचार्य चार्वाक मतबारे थप कुरा <https://ghatanarabichar.com/284444> (अवलोकन मिति : २०८१।०८।०१)।

कार्की, सञ्जीव (२०७९). चार्वाक दर्शनमा सुखवाद <https://www.annapurnapost.com/story/210269/> (अवलोकन मिति : २०८१।०७।२९)।

गाउँले, शिव (२०८१). नजानेरै चार्वाक दर्शनलाई अनुशरण गर्नेहरू <https://www.onlinekhabar.com/2020/11/910293> (अवलोकन मिति : २०८१।०७।३०)।

गोसाई, सुरेन्द्र राज (२०८०). चार्वाक दर्शन: एक चर्चा अवलोकन
(अवलोकन मिति : २०८१।०७।२४)।

<https://onlinemajdoor.com/?p=98415>

पराजुली, बुद्धिसागर (इ.१९६८). चार्वाकदर्शन

https://himalaya.socanth.cam.ac.uk/collections/journals/ancientnepal/pdf/ancient_nepal_05_02.pdf (अवलोकन मिति : २०८१।०७।२३)।

पौड्याल, कृष्णविलास (२०७५). *पूर्वीय दर्शन*. काठमाडौं: जिनिया एजुकेसन एण्ड रिसर्च प्रा.लि. ।

श्रेष्ठ, दयाराम (२०७७). *साहित्यको अनुसन्धान व्यवस्थापन*. बागवजार: शिखा बुक्स ।

सिजापति, विपुल (२०७७). चार्वाक दर्शन <https://www.kharibot.com/news-details/72216/kharibot>

(अवलोकन मिति : २०८१।०७।२२)।